

Тематски зборник

„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Тематски зборник
„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Издавач

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

За издавача

Проф. др Драган Танчић, директор

Уредили и приредили:

Проф. др Драган Танчић

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник

Проф. др Далибор Елезовић

Лектура

Проф. др Јелена Војиновић Костић

Муниба М. Дрековић

Припрема за штампу

Миодраг Панић

Штампа

ГИД „Рi-press“, Пирот

Тираж

150

ISBN 978-86-89025-80-4

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Тематски зборник

**„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ
СТВАРАЛАШТВУ“**

Лепосавић, 2022.

Објављивање овог зборника суфинансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ПРЕДГОВОР	13
Јасмина М. Ахметагић Страх од женског „Аникина времена“	17
Ана М. Мумовић Исконски и ововремени страхови од будућности (прилог тумачењу прозе Страх од сутра Аца Ракочевића)	31
Ана Р. Стишовић Миловановић Страх од завршетка приче	45
Мирјана М. Бечејски „Кратка историја једног дугог и великог страха“: приповетка „Књига“ Иве Андрића	55
Јасмина П. Кнежевић Дервиш и страх (наратив страха у роману Дервиш и смрт Меше Селимовића)	69
Милена М. Видосављевић Појава страха код ученика при учењу и усвајању страних језика	81
Ивана М. Раловић Памћење страха: Други светски рат од књижевности до филма	93
Урош З. Ђурковић Појам еколошке анксиозности и страх од нуклеарне катастрофе у српској књижевности: преглед проблема	115
Зорана З. Ђушић Страх у драмама Душана Ковачевића	127
Магда Г. Миликић Страх у роману „Дан шести“ Растка Петровића	143
Драгана Р. Рајовић Хришћанска деонтологија и страх у приповеци „Злате из Слатине“ Григорија Божовића	157

**ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО,
ЕКОНОМИЈА, КОМУНИКОЛОГИЈА**

Андрей Владимирович Баранов Методы преодоления страха в насильственном конфликте (на метериалах республик Донбасса)	167
Драган Љ. Танчић, Ванда Б. Божич Страх у политичким и кривичноправним наукама	175
Брацо Ковачевић Политика, интелектуалци и страх	187
Мирослав Д. Стевановић, Драган Ж. Ђурђевић Ширење страха као елемент међународноправног наступа запада против Републике Србије	193
Срђан Ж. Словић Страх као елеменат односа између стратегије и политике у доба хладног рата	215
Радослав В. Балтезаревић Ново оружје политичког маркетинга: Системско одржавање осећаја страха eWOM комуникацијом	223
Маја С. Димић, Светислав С. Пауновић Програм економских мера за ублажавање негативних ефеката проузрокованих КОВИД-19 пандемијом у Републици Србији	239
Марјан Д. Марјановић, Милан Ж. Милошевић, Неџад С. Коралић Страх од демонополизације државе у војној безбједности	255
Невена Д. Красуља, Дејан Т. Илић, Гордана Ђуретић Појава страха услед економске кризе и немогућности планирања каријере	273
Перица Б. Милетић Страх запослених у организацији као механизам изградње свести о безбедности	291
Милан Д. Живојиновић, Сања З. Стошић Хибридни рат као генератор кризе и страха	305
Анђелка Р. Рачић Страх – кочница за пријаву насилника у породици	327
Винко Ј. Пандуревић Страх од рата и страхови у рату	343
Живана Р. Крејић, Јелена Д. Палић Сигурност туристиче дестинације као основа њеног развоја	389

Оља М. Арсенијевић, Јасмина М. Арсенијевић, Ненад Н. Перић Неуобичајене стратегије које стварају подршку промени	399
Марија С. Лугоњић, Драго Д. Орчић, Амела А. Хајдаревић Управљање променама у здравству у кризи изазваној пандемијом COVID-19 Котеровим осмофазним моделом	419
Боривоје В. Балтезаревић Анатомија страха – мултидисциплинарна интерпретација значења и вишеструке функције страха у друштву и култури	443
Бојан С. Драшковић Страх од смеха као основа тоталитарног поретка	451
Милица Р. Васиљевић Благојевић, Горан Р. Стојановић, Верица Г. Трбовић Перцепција страхова студената здравствених студија	473

ИСТОРИЈА, ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ, ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Далибор М. Елезовић Феномен страха у историографском делу Жана Делима (1923-2020)	487
Ратко Љ. Љубојевић, Јелена В. Радовић-Стојановић Терор османских власти над српским народом	495
Дејан Р. Дашић Страх од интервенције са истока и наставка наоружања за потребе ЈНА 1951–1958. године	511
Звездана М. Елезовић Тема страха у савременој ликовној уметности	535
Петар Р. Ристановић Улоге феномена страха у разбуктавању косовске кризе 1981-1989. – прилог истраживању	541
Ена С. Мирковић Страх од револуционарног терора у Србији после Другог светског рата	553
Невена С. Петковић Превазилажење колективне трауме: Антрополошка анализа усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије	575
Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић Утицај страха од спољног и унутрашњег непријатеља на дислокацију римских војних једница на тлу Дарданије	595

Верица Р. Михајловић

Страх од временских неприлика као повод и инспирација
српских народних обичаја и песама 625

Милена Б. Шљивић

Уметност као начин превазилажења страха избеглица
са Косова и Метохије 637

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

FOREWORD	13
Jasmina M. Ahmetagić The fear of the feminine: „Anika's times“	17
Ana M. Mumović Primordial and contemporary fears of the future (contribution of the interpretation of prose „Fear of tomorrow“ by Aca Rakočević)	31
Ana R. Stišović Milovanović Fear of the end of the story	45
Mirjana M. Bečejski A short history of a long and big fear: A short story „The book“ by Ivo Andrić	55
Jasmina P. Knežević Dervish and fear, the fear narrative in the novel „Dervish and death“ by Meša Selimović	69
Milena M. Vidosavljević The appearance of students' fear in learning and acquiring foreign languages	81
Ivana M. Ralović Memory of fear: The Second World War from literature to film	93
Uroš Z. Đurković Eco-anxiety and fear of nuclear disasters in serbian literature: an overview ...	115
Zorana Z. Ćupić Fear in dramas of Dušan Kovačević	127
Magda G. Milikić Fear in Rastko Perović's novel „The sixth day“	143
Dragana R. Rajović Christian deontology and fear in the story „Zlata from Slatina“ by Grigorije Božić	157

**POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW,
ECONOMICS, COMMUNICATION SCIENCE**

Andrej Vladimirovič Baranov	
Methods of overcoming fear in violent conflict... (by the materials of The republic of Donbass)	167
Dragan Lj. Tančić, Vanda B. Božić	
Fear in political and criminal law sciences	175
Braco Kovačević	
Politics, intellectuals and fear	187
Miroslav D. Stevanović, Dragan Ž. Đurđević	
Spreading the fear as an element of The West's actions in International law againts The Republic of Serbia	193
Srđan Ž. Slović	
Fear as the element of relationship between strategy in the era of Cold War	215
Radoslav V. Baltezarević	
New weapons of political marketing: systematic maintance of feeling of fear throught eWOM communication	223
Maja S. Dimić, Svetislav S. Paunović	
The program of economic measures for reducing the negative effects caused by COVID-19 pandemic in The Republic of Serbia	239
Marjan D. Marjanović, Milan Ž. Milošević, Nedžad S. Korajlić	
Fear of demonopolization of the state military security	255
Nevena D. Krasulja, Dejan T. Ilić, Gordana Đuretić	
The appearance of fear due the economical crisis of career planning	273
Perica B. Miletić	
Fear of employees in organization of mechanism of building security awareness	291
Milan D. Živojinović, Sanja Z. Stošić	
Hybrid warfare as a generator od crisis and fear	305
Anđelka R. Račić	
Fear-reporting Domestic violence barrier	327
Vinko J. Pandurević	
Fear of war and fears in war	343
Živana R. Krejić, Jelena D. Palić	
Security of a tourist destination as the basis of its development	389

Olja M. Aarsenijević, Jasmina M. Arsenijević, Nenad N. Perić Unusual strategies that create support for changes	399
Marija S. Lugonjić, Drago D. Orčić, Amela A. Hajdarević Managing changes in health care in crisis caused by COVID-19 pandemic with Koter's Eight-phase model	419
Borivoje V. Baltezarević The anatomy of fear- a multidisciplinary interpretation of meaning and multiple functions of fear in society and culture	443
Bojan S. Drašković Fear of laughter as the basis of the totalitarian order	451
Milica R. Vasiljević Blagojević, Goran R. Stojanović, Verica G. Trbojević Perception of fears of medical studies students	473

HISTORY, HISTORY OF ART, ETHNOMUSICOLOGY

Dalibor M. Elezović The phenomenon of fear in the historiographic work of Jean Delumeau (1923-2020)	487
Ratko LJ. Lubojević, Jelena V. Radović Stojanović The terror of the Ottoman authorities over Serbian people	495
Dejan R. Dašić Fear of intervention from The East and procurement of arms for the needs of the JNA 1951 - 1958.	511
Zvezdana M. Elezović Theme of fear in contemporary art	535
Petar R. Ristanović The role of the phenomenon of fear in the outbreak of the Kosovo crisis 1981-1989 – contribution of the research	541
Ena S. Mirković Fear of revolutionary terror in Serbia after The Second World War	553
Nevena S. Petković Overcoming collective trauma: anthropological analyses of oral history of internally displaced Serbs	575
Marija M. Savić, Nebojša D. Đokić The influence of fear of external and internal enemies on the deployment of Roman military units in Dardania	595

Verica M. Mihajlović

Fear of weather disadvantages as the reason and inspiration
of Serbian folk customs and songs 625

Milena B. Šljivić

Art as a overcome the fear refugees from
Kosovo and Metohia experience 637

Ена С. МИРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СТРАХ ОД РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА У СРБИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: Крај Другог светског рата у Србији довео је до успостављања нове комунистичке власти у земљи, а тиме и до појаве тзв. револуционарног терора. Одмах по ослобођењу у Србији су почели да раде преки судови, који су често без правог процеса суђења или довољног доказног материјала, кренули да се разрачунавају са политичким и идеолошким неистомишљеницима КПЈ. Новоформираном Одељењу за заштиту народа – ОЗНА, додељен је задатак идентификовања и обрачунавања са противницима комунистичког режима. У Србији је на тај начин убијено у првим послератним годинама око 60.000 лица сахрањених у тајним гробницама широм земље. Многи су због својих уверења робијали у затворима у Сремској Митровици, Нишу, Забели, док су њихове породице живе у страху и биле деценијама проказане као потомци „народних непријатеља“. У овом раду покушали смо да прикажемо како је страх од револуционарног терора утицао у првим послератним годинама на оне који се идеолошки нису слагали са новоуспостављеним системом. У том процесу користили смо референтне изворе и литературу, а од посебне важности су нам била сведочења оних који су преживелих суђења као и потомака ликвидираних лица.

Кључне речи: револуционарни терор, репресија, народни непријатељи, ликвидације, страх, Комунистичка партија Југославије, ОЗНА.

Издавање Наредбе о формирању Одељења за заштиту народа (ОЗНА), 13. маја 1944. године, представљало је основ за стварање јединствене организације која је добила задатак да управља политичком обавештајном службом у иностранству и на окупираној територији, контраобавештајном службом у НОВЈ-а, као и службом која ће бити перјаница у обрачунавању са свима онима који су сматрани „народним непријатељима“ (Николић 2016: 21). ОЗНА је директно била подређена Повереништву за народну одбрану НКОЈ-а, а за првог начелника је постављен Александар Ранковић.

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. јануара 2022. године.

Убрзо је у релацији са формирањем ОЗНЕ, 23. маја 1944. године донета и Уредба о војним судовима, којом је прописано да они између осталог суде свим народним непријатељима, што је било од почетка дефинисан као врло широк појам. Тако је било прописано да се народним непријатељима сма-трају: сви активни припадници усташког покрета, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља и њихови организатори и помагачи: сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду као шпијуни, достављачи, курири, агитатори који су натеривали народ да окупаторима преда оружје; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску или су на други начин помагали или помажу окупатора; сви они који изврше тешке случајеве пљачке, убистава и слично. Иста Уредба је прописала да суд није формално везан ни за каква доказна средства приликом доношења одлуке о кривици, већ да доноси своју одлуку по слободној процени (Николић 2016: 34).

Током лета 1944. године дошло је до формирања и земаљских (републичких) ОЗНИ. ОЗНА за Србију је формирана на Вису јуна 1944. године, а за првог начелника постављен је Слободан Пенезић Крцун. За шефа I одсека постављен је Миле Милатовић, за шефа II одсека Радован Грковић, за шефа III одсека Слободан Крстић Учо, а за шефа IV одсека, Светолик Лазаревић (Николић, Димитријевић 2010: 11).

Мрежа ОЗНЕ се брзо ширила паралелно како је текло ослобађање територија од окупатора, тако да су већ током лета постојала повереништва ОЗНЕ у Пироту, Врању, Лесковцу, Нишу, Крушевцу, Зајечару и Прокупљу. Основа организације било је Опумоћство које се оснивало у округу, при команди подручја, а у сваком седишту среза постављан је повереник ОЗНЕ који имао и званично неку другу улогу, а око себе би изграђивао читав систем агентуре на терену која је служила „као очи и уши ОЗНЕ“ и прикупљала податке (Николић 2016: 157). Преко својих повереника, који нису морали нужно бити чланови партије, али су морали бити спремни да своју сарадњу са ОЗНОМ ставе на прво место што се најчешће дешавало из личних мотива, ОЗНА је пратила животе и кретања свих оних који су по свом ранијем убеђењу, положају и материјалном стању могли бити окарактерисани као народни непријатељи, „а то су чланови бивших реакционарних партија, бивши југословенски официри, бивши државни функционери, индустријалци, велетрговци, велики поседници, свештенство“ (Николић 2016: 18).

Од остатка Србије разликовало се одељење ОЗНЕ у Београду, које је било аутономно и имало статус Земаљског одељења директно потчињеног Александру Ранковићу. Први шеф ОЗНЕ за Београд био је Слободан Пенезић Крцун, затим је почетком новембра 1944. године постављен на то место Милош Минић, а када је изабран за републичког јавног тужиоца на његово место дошао је црногорски комуниста Вељко Мићуновић, који је ту функцију обављао до септембра 1945. године када се на овом месту нашао Јово Капичић. ОЗНА за Београд је све до јануара 1948. године била потчињена ОЗН-и за Југославију као врло важан центар. Организација у Београду је постављена

по квартовима (укупно 16 квартава) са посебним одсецима, опуномоћеницима и војним изасланицима, повереничком мрежом и помоћним јединицама, одређеним поступком и планом рада. Формирано је и пријавно одељење, које је између осталог примало пријаве од грађана против „непријатељских“ елемената. (Цветковић, Девић 2019: 42).

Хапшења, суђења, као и „вансудске ликвидације народних непријатеља“ и „сарадника окупатора“ вршена су на територији читаве Србије. Према досадашњим истраживањима таквих лица било је око 60.000 на територији целе Србије, а припадали су различитим сталезима према социјалној структури („Отворена књига“. Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године 2014: 1). Требало би нагласити да то није коначна цифра, нити укупан број лица која су страдала, и да међу њима има свакако и оних који су заиста били ратни злочинци и сарадници окупатора. Међутим, међу њима је и велики број неборачког становништва, припадника сељаштва, али и грађанске, интелектуалне елите као и припадника свештенства који су страдали зато што нису подржавали новоуспостављени поредак. Евидентирано је 211 тајних локација у Србији на којима су вршене ликвидације и масовне сахране таквих лица.

Јефтимије Јефто Шашић, први начелник III одељења ОЗНЕ за Југославију и каснији начелник Контраобавештајне службе (КОС) Југословенске армије, наводи да је од почетка постојао проблем недостатака јасног критеријума за хапшења, те да су подруми били масовно пуни ухапшених лица, међу којима је сасвим сигурно било и оних који су се ту нашли потпуно незаслужено. На пример, само на територији Београда је било 18 затвора за лица која су сматрана „народним непријатељима“ и „сарадницима окупатора“, а постојало је 23 локација на којима су вршене ликвидације (Цветковић 2006: 179).

Наредбом бр. 1253 МУП ДФЈ од 18. маја 1945. године, све гробнице „народних непријатеља и фашиста“ су оглашене тајним. Било их је потребно прикрити и „уклонити све трагове“ о њиховом постојању и не дозволити приступ локацијама. Наступио је период у коме угледни појединци, представници грађанства и свештенства у таласу револуционарног терора преко ноћи постали обесправљена и непожељна лица, грађани другог реда. У томе су највећу улогу одиграли не само идеолошки сукоби, већ много чешће лични и делом класни сукоби. Конфискација имовине је била мера која се редовно примењивала приликом изрицања пресуда народним непријатељима. У почетку су ту одлуку доносили војни судови до јесени 1945. године или судови части до 9. јуна 1945. године када је донете Закон о конфискацији. Према том закону одузимање имовине су спроводили срески судови на чијем подручју се налазила имовина осуђеног по хитном поступку на основу судских пресуда. У пракси одлука о конфискацији је била често класно и политички мотивисана, за шта је посебно био важан члан 28. овог закона који је регулисао превођење имовине убијених, несталих и одсутних лица у државне руке и масовно се примењивао (Цветковић, Девић 2019: 80). Ово је свакако било и важан додатни мотив приликом одлуке о хапшењима и стрељањима лица.

РЕПРЕСИЈА ПРЕМА „НАРОДНИМ НЕПРИЈАТЕЉИМА“ И „САРАДНИЦИМА ОКУПАТОРА“ 1944 – 1946 ГОДИНЕ

Када је реч о примењивању репресије над онима који су сматрани „сарадницима окупатора“ и „народним непријатељима“ односно свим онима који су били против нове комунистичке власти истраживачи разликују две фазе револуционарног терора. Прва фаза трајала је од ослобођења до марта 1945. године и одвијала се на ванинституционалан начин, тј. подразумевала је „дивља чишћења“ односно хапшења и ликвидације противника режима без суђења. Друга фаза је обухватала период од марта 1945. до друге половине 1946. године и она се одвијала кроз десетине хиљада јавних процес вођених пред Војним судовима, судовима националне части и цивилним судовима (Цветковић 2016: 37). Циљ обе фазе је било сламање сваке врсте опозиције и завођење једнопартијског система у чему је КПЈ успела до 1948. године када је започела обрачунавање са сопственим унутарпартијским кадровима.

Интензитет репресије је свакако био највећи у периоду након ослобођења односно 1944 – 1945. године, када је требало „очистити друштво“ од непријатељских елемената, односно обрачунати се са противницима из рата, колаборантима, ратним злочинцима као и делом грађанске и друштвене елите наслеђене из међуратног времена која је била неспремна да подржи нову власт.

У ту сврху поред ликвидација, за она лица чија кривица није била толико велика донета је одлука на Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини Србије да се установи Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части. Именовано је 27 чланова суда са територије целе Србије, међу којима само 3 из струке, док је остатак био састављен од људи оданих НОП-у и партији. Под ингеренцију овог суда су подпадала сва лица из Србије, која нису могла бити оптужена као директни сарадници окупатора, помагачи и учесници у ратним злочинци, али су „окаљала образ“ током рата тако што су служила окупатору и чинила му услуге разних облика. Суд је за њих могао прописати следеће казне: губитак националне части, казна лаког или тешког облика присилног рада до 10 година и конфискација имовине. Рад суда је додатно прецизиран одлукама Председништва АСНОСА од 21. новембра 1944. године. Њиме је утврђено да се злочином или преступом против српске части сматра свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и домаћим издајницима. Све радње које су оправдале окупацију и осуђивале НОБ; непосредна или посредна достава неког лица; стављање предузећа у службу окупатора; обављање лифериција на рачун окупатора; заступање окупатора пред судовима; служење у чиновничком или војном апарату важном за окупатора, свако одржавање пријатељских и присних односа са припадницима окупаторске војске и власти; кривица по положају одговорних лица из државне управе итд. Прописано је да казна губитка националне части може бити привремена или трајна, а казна присилног рада изречена највише на 10 година. Губитак националне части укључивао је и друштвену

изолацију појединаца јер је подразумевала искључивање из јавног живота, смењивање са јавних функција, губитак грађанских права итд. Конфискација имовине је готово била стални пратилац пресуда, нарочито уколико се радило о имућнијим осуђеним лицима (Цветковић, Девић 2019: 82). Овим одлукама су нарочито били погођени виђенији појединци који су били носиоци старог режима, а чији су углед и морал на овај начин били доведени у питање. По узору на овај суд, основани су слични судови у готово свим важнијим установама од културног, научног и спортског живота.

Јавна суђења, која су се преносила у штампи и тенденциозно коментарисала процесе имала су за циљ са једне стране да што више дискредитују окривљеног и изазову јавну осуду са једне стране, а са друге да застраше остале, њихове колеге, познанике, родбину и пријатеље. Ово је заправо било врло погодно средство револуционарног терора, нарочито актуелно у периоду од јануара до јула 1945. године, када су функцију суђења преузели редовни судови. Пресуде нису биле безазлене и уносиле су страх и забринутост међу представницима интелектуалне елите, поготово што су се често користиле за личне обрачуне према неистомишљеницима. Димитрије Ђорђевић, историчар и савременик догађаја описује један такав случај:

„Председник новообразованог суда за суђење „злочина и престапа против српске националне части“, професор Душан Недељковић, огласио је за ратног злочинца професора и дописног члана Српске академије наука, Веселина Чајкановића, у свету познатог етнолога и истраживача српске митологије. Чика Веса, резервни официр у ратовима 1912 - 1918, провео је Први светски рат у рововима. Нашао сам га умирућег у кревету: добри човек био је уплашен и увређен. Пресуда га је отерала у прерану смрт. За утеху нам је остало то што су Чајкановићева дела, много доцније, прештампана и што се сматрају врхунским дометом српске науке“ (Ђорђевић 1995: 11).

Ипак, на удару су се нашли првенствено припадници економске елите који су оптуживани за привредну сарадњу са окупаторима, што је повлачило обавезну конфискацију и њихове имовине од стране државе. Колико је подржављење имовине „народних непријатеља“ била честа праска у поратној Србији најбоље илуструје података да је чак 80% државног власништва у послератној индустрији Србије остварено управо на овај начин (Цветковић, Девић 2019: 83). Свакако су највећи страх и најсуровије последице доживели су они који су оптужени да су били „сарадници окупатора“ и „народни непријатељи“.

Према сећањима Милована Ђиласа, још пре уласка у Београд, одређено је да се ликвидирају сви припадници недићевских и љотићевских формација. Ђилас каже да је било „међу стрељанима и оних које би такве судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд. Али ратови, поготово револуције и контрареволуције, врше се по схематским, идеолошким критеријумима - критеријумима који током истребљења постану страст и пракса, навика и врлина: неко ко је крив не само што је нешто учинио, него и што је нечем припадао“ (Ђилас 1990 : 407). Један од официра ОЗН-е мајор Милан Трешњић, потврђује ову праксу у тим послератним данима: „Дакле довољно је само да

неки грађанин упери прстом или дође и каже; тај и тај је љотићевац, њему се веровало” (Трешњић 2007: 320). На основу овакве изјаве, оптужено лице је без права на одбрану одмах осуђено на смрт стрељањем. Након ликвидације недићеваца и љотићеваца, припадници и симпатизери ЈВуО су као поражена снага стављени на прво место међу „народним непријатељима“ са којима се требало бескомпромисно обрачунати у Србији где су имали јако упориште.

Владислав Сретеновић, бивши официр ОЗНЕ присећао се ликвидација у Крагујевцу:

„Хапсили смо прво по селима, а онда и по граду све који су били обележени као издајници. Сви су по одлуци преког суда, стрељани. Већина је убијена у Капислани и то су ти подруми. Ту су довођени јер одатле нису могли да побегну, нити су се чули пуцњи. Било је то тешко време, а у њему су страдали и они који нису криви. Памтим да смо, када је било ослобођење, дошли преко Милановца од села надомак Крагујевца. Заробили смо око 1 500 четника. Команданта, који је био мој земљак из оближњег села, из Жировнице, стрељали смо одмах. У селу Лужнице смо ухапсили две девојке које су сарађивале са четницима и стрељали их. Ухапсили смо учитељицу из Опорнице. Она је исто убијена. Имала је, сећам се малу ћерку. У самом граду су многи страдали и били хапшени“ (*Блиц*, 17. 08. 2011: 8).

Ушавши у Београд, ослободиоци партизани су са једне стране донели радост становништву због ослобођења од окупаторских власти, али убрзо су улили и страх од револуционарног терора према онима које су сматрали „буржоазијом“. Савременик догађаја Димитрије Ђорђевић описује у својим сећањима ову страну ослободилаца:

„Одмах по уласку у град ослободиоци су увели полицијски час од шесто по подне до следећег јутра. Опустели улицама крстарили су ознаши и приводили људе под оптужбом да су сарадници окупатора, издајници и „реакција“. Наравно да је било и таквих, али је исто тако један уперени прст био довољан да се осумњичени одведе. Куда? Нико није знао. Озна их је саслушавала у старим затворима, подрумима и напуштеним становима. Нова власт је организовала скупове на Славији и код Вуковог споменика којима је присуствовало неколико хиљада Београђана. Не зна се међутим, колико је остало код куће збуњено начином ослобођења (...) У Београду је ускоро образован контролни апарат који је преко тајне полиције, кућних повереника, уличних секретара, кућних и уличних „конференција“ залазио не само у мисли већ и у кухиње и спаваће собе грађана. Моја мати није смела тучком да омекша месо у кухињи да је не би чуо кућни повереник Озне из приземља. Одакле бившим буржујима месо? Моја сестра од тетке, млада девојка, била је приморана да пере прозоре на јавној згради јер се у новембру појавила са будном на улици. Ко би се усудио да понесе шешир уместо качкета, бивао је одређен да чисти улице“ (Ђорђевић 1995 :10).

О првим данима у Београду Благоје Нешковић, секретар ПК за Србију се касније присећао „Ту је у прво време било и непријатности. Људи су из кућа насилно исељавани, чему сам се ја жестоко противио. Нарочито су то радили Удбаши. На пример, ја сам инсистирао да се кућа на Дедињу у којој ће Броз становати,

купи и власник поштено исплати.¹ Благоје Нешковић у својим сећањима не помиње ни обрачун комуниста са сарадницима окупатора до којих је дошло у првом периоду након ослобођења, а у којима је страдало у Београду према непотпуним подацима Комисије за тајне гробнице око 3 615 људи („Отворена књига“. Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године 2014: 1). Савременици помињу улогу Благоја Нешковића у овом догађајима, па се тако помиње његова улога у делу из рукописа који је оставио генерал Јефтимије-Јефто Шашић. У том документу, између осталог, он каже да је Благоје Нешковић, пошто је најбоље познавао ситуацију у Београду, сугерисао ко су били сарадници окупатора које је требало због тога ликвидирати. Према његовим речима, план о „деловању ОЗН-е“ у Београду направљен је 12. октобра 1944. године на састанку између Аранђеловца и Тополе, на коме је био присутан и Благоје Нешковић, секретар ПК за Србију (Николић 2016: 64). Благоје Нешковић је несумњиво учествовао у ликвидацијама непријатеља нових власти и свих оних који су сматрани сарадницима окупатора тако што је давао сугестије за оне за које је сматрао да би их требало уклонити због улоге коју су имали током окупације. Као високи партијски функционер познавао је ситуацију у Београду током окупације, па је логично био питан за мишљење. Ипак, није сигурно колико је људи уопште ликвидирано на основу његових сугестија, а осим података из дневника Јефтимија Шашића не располажемо другим документима тако да не можемо прецизно да утврдимо за уклањање којих лица је заиста био одговоран (Мирковић 2018: 158).

На основу истраживања знамо да су и угледни појединци, попут књижевника Марка Ристића, који је такође био добар познавалаца прилика у Београду, понудили ОЗНИ добровољно своју помоћ у откривању сарадника окупатора, а то су учинили и многи грађани често мотивисани страхом, али и жељом за осветом или жељом да се додворе новим властима (Цветковић, Девић 2019: 107). Грађани су позивани на сарадњу и на обрачун са „сарадницима окупатора“, а коментаришући ситуацију по ослобођењу мајор ОЗНЕ Милан Трешњић је између осталог изјавио да како је његова „канцеларија увек била пуна народа спремног на сарадњу“ (Трешњић 2007: 316).

Слична ситуација је била и у осталим градовима Србије. У Шапцу, ларкарка Ружица Војић оставила је сведочанство о атмосфери непосредно после ослобођења града:

„Таква тешка атмосфера је овладала нашим живљем у Шапцу да је било невероватно шта се све догађало, оптуживало, коментарисало, до те мере да се коса на глави дизала од страха, освете, па није било чудно што су људи и жене бегали, избегавали (...) У овим данима револуције открили су се многи лоши карактери: убити, оптужити лажно, било је утркивање да је запањеност од прљавих, крвавих освета створила запањеност, потиштеност, страх, револт и тугу у човеку – пометњу у души и бол у срцу“ (Николић 2016: 74).

1 ИАБ, фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Необјављени део интервјуа у *Дуји*, К-1, 11.

Ни на територији Косова и Метохије како се види на основу извештаја ОЗНЕ до 27. јануара 1945. године није владала знатна боља ситуација. У том извештају се наводи да се „не треба задовољити бројем. Успех не лежи у броју него у томе какав је непријатељ уништен. Не треба ићи линијом мањег отпора и уништавати оне ситне непријатеље који се налазе у кућама и надомак сваком партизану. У плану треба имати уништавање крупних непријатеља, оних који политички и војнички припремају и врше злочине и ометају нам сређивање Титове Југославије.“ Лош однос према Албанцима на Косову приписиван је искључиво деловању „прочетничких елемената Драгољуба Михаиловића који су се убацили у редове партизана“ па се у истом извештају као основни задатак ставља да те елементе треба пронаћи и уништити јер је „њихова тежња да компромитују наша јединице, да их удаље од народа и чак изазову сукоб између нас и маса“ (Николић 2016: 135).

Цинкароши, који су шпијунирали своје суграђане, комшије и пријатеље и извештавали ОЗНУ шта су људи радили и говорили и шта ко мисли о владајућем режиму, били су у суштини неомиљени међу грађанима и стварали су атмосферу непрекидног страха и несигурности, пошто су деловали тајно тако да се нико више није у потпуности могао осећати слободним да коментарише промену режима. Постојали су готово на свим местима и у свим институцијама и органи ОЗНЕ су се у великој мери ослањали на њихове изјаве, које су често биле непроверене и навођене из упитних моралних побуда.

Ухапшена лица од стране ОЗНЕ, могла је чекати тројака судбина: да буду одмах стрељана без суђења, изведена пред суд или пак ослобођена кривице, што је био најређи случај и најчешће се дешавао уколико би ухапшени пристао на сарадњу са ОЗНОМ (Николић, Димитријевић 2010: 25). Ликвидације без суда, биле су нарочито бројне у првој години ослобођења, односно док институције нове комунистичке власти нису биле још увек у потпуности успостављене, а самим тим није постојала ни законска ни правна регулатива која би ограничавала самовољу победничке стране у рату. Револуционарни терор је функционисао првенствено методом застрашивања становништва. Забрањивано је преношење вести о терору, као што је и отпуштеним затвореницима било забрањено да причају о својим доживљајима из затвора и логора (Лазих 1946: 163). Колико су по ослобођењу биле бројна хапшења сведочи податак да би се понекада у Маглајску улицу на Дедињу, са свим картонима и списковима, и по два пута дневно одлазило где су људи из главног штаба ОЗН-е прегледали спискове. У досијеу сваког ухапшеног писала би само једна од две речи: „Бањица” или „Стрељати”. Често би у досијеима ликвидираних лица стајали прецизни подаци о власништву над земљом, некретнинама и другој имовини. Из Маглајске улице на Дедињу официри би се враћали у свој квартал са списковима, предавали их командирима пратећих водова, а ови би у току ноћи вршили егзекуције у Лисичјем потоку, Бањичкој ливади и на другим местима. Без обзира на степен кривице осуђивани су на смрт, док у већини случајева недостају било какви записници са судског процеса. Занимљиво је сведочење адвоката Душана Максимовића актера догађаја:

„Људе су једноставно покупили и стрељали, а све остало је накнадно измишљено. Уосталом, тек накнадно је проглашен Закон о кривичним делима против народа и државе, који је предвиђао кажњавање за дела која су извршена пре ступања на снагу овог закона, па чак и која никада раније нису била описана као кривична дела” (Медаковић 1997: 60). ОЗНА је вршила истражни поступак, она је „судила” и вршила егзекуције, док су оптужнице и пресуде често накнадно написане, све док после више од месец дана начелник ОЗН-е за Југославију Александар Ранковић није затражио увођење редовних судова (Цветковић, Девић 2019: 102).

Одмах после ослобођења Београда, уласком партизана средином октобра 1944. године нове власти су према архивски утемељеним проценама ликвидирале око 10.000 „народних непријатеља” на територији читаве Србије. Стрељана лица су често плитко закопавана у више редова и прекривана каменим плочама како би се онемогућио приступ и разношење костију од стране животиња (Цветковић 2010: 30). На оним местима где се могло сазнати да је су одвођени и стрељани, често су породице и сродници прекопавали гробнице. Тако су се у Београду, месецима могли видети људи са ашовима који су прекопавали Лисичји поток у потрази за гробовима својих најближих, ризикујући своје животе ако буду ухваћени. На неким локација у почетку су биле постављене страже, а неки су били сведоци да тела чак нису била ни дубоко покопана или је јама била препуна, па се догађало се да су из земље вирили делови тела. О овоме је сведочио др Вукчевић који је пронашао тело трговца Милана Ђурђића тако што је видео да једна рука вири из земље. Мало је откопао, гурнуо леш, препознао Ђурђића, али га је поново закопао у страху од могућих последица (Цветковић 2013: 174).

На основу извештаја појединих одељења ОЗНЕ управо се конспиративност, подвлачи као најважнија приликом обављања ликвидација на терену „за које не сме да зна ни сам Штаб бригаде“ нити се стрељање сме извршити у самој јединици. Исто наређење даје сугестију како поступати и са породицама оних који су помагачи: „Уколико у току чишћења наиђете на случајеве да поједине породице одржавају везу са четницима у шуми, онога на кога се сумња да одржава везу – стрељајте најконспиративније, а породици забранити кретање из села и обавестити је да је стрељани упућен у логор.“ (Николић 2016: 73). Изузеци су били када се желео постићи ефекат застрашивања, тако политика у броју од 27. новембра 1944. године објављује списак стрељаних 105 „ратних злочинаца“, међу којима је било и угледних људи попут Јована Зеца, председника српског Црвеног крста, глумца Аце Цветковића, професора и сликара Бранка Поповића и др (*Политика*, 27. 11. 1944: 1-2).

У ређим случајевима су се тела ликвидираних „народних непријатеља“ јавно излагала, нарочито уколико је било речи о неком познатијем одметнику. Функција оваквог чина било је изазивање страха код „реакције“ и јасна опомена свима који се још увек „колебају“ којој страни би требало да приступе, показујући да је одметницима „дошао крај“ (Николић 2016: 178).

У којој мери је на почетку ослобођења беснео терор нових власти најбоље сведочи и чињеница да је и Слободан Пенезић Крцун, морао да реагује и упути акт својим подређенима 9. фебруара 1945. године у коме између осталог наводи:

„1. Нико не сме бити ухапшен, а да зато нема довољно разлога, а одлука се доноси на основу прикупљених података; 2. Истрага се мора спроводити у најкраћем року, на сасвим коректан начин, истрагом ми добијамо податке да би лакше откривали сараднике и саучеснике; 3. После спроведене истраге окривљени се предаје суду на даљи поступак у коме ми немамо више никаквог удела ни утицаја; 4. Органи Озне не смеју се мешати у рад јединица Народне одбране; 5. Не дозволити, да хапшење врши свака команда или чак и сваки појединац на своју иницијативу и да се ствара у сваком срезу затвор; 6. Тежиште рада бацити на прикупљање и стварање мреже за контролу сумњивих лица, контролу привреде, саобраћајних средстава и о томе нас редовно извештавати. [...] Будите обазриви када су питању мобилисани сељаци, а нису зликовци. Исте треба пуштати одмах. Са кољачима и официрима треба поступати према раније издатом упутству. Наша наређења треба схватити озбиљно и реаговати брзо на њих“ (Лопушина 1996 : 58).

СТРАХ И РЕПРЕСИЈА НАД ПОРОДИЦАМА ОКРИВЉЕНИХ

Посебно потресна сведочење о страху, репресији и тортури оставили су у својим сећањима преживели или пак породице страдалих „народних непријатеља“ и „сарадника окупатора“. Таквих сведочанства је релативно мало, с обзиром да су само они најхрабрији међу бившим осуђеницима, савладали страх од могућих последица откривања истине о тортури кроз коју су пролазили. Тек у првим деценијама двадесет првог века када се друштвена клима променила и истраживачки отвориле и ове теме, већи број сродника страдалих се охрабрио да прича о тортури коју су њиховим преци преживели.

Тако је остало забележено сведочанство о тортури Даринке Живановић из Кошутњака. Крајем октобра, почетком новембра 1944. године патрола ОЗН-е у вечерњим сатима је дошла у кућу Живановића и одвела Даринку у Централни затвор у Београду. Пријавила ју је ОЗН-и комшиница Дана Бркић, учитељица која је била члан СКОЈ-а, оптуживши је да је противник Народноослободилачког покрета и комунистичке партије. Ислеђивали су је сваке вечери и мучили на ране начине. Затворски чувари су је силовали и иживљавали се над њом. Њен брат је покушавао да је избави из затвора и успео преко везе бившег министра Јаше Продановића. Даринка је пуштена после три године и пет месеци. У затвору је била до маја 1948. године. Када је изашла, била је психички оболела, са дијагнозом сифилиса. Њени родитељи су продавали покућство како би купили лекове за њено лечење, а тада је било тешко доћи до пеницилина. Целога живота је била веома слабог здравља. Њен брат Илија Живановић – Петровић је хтео да тужи чуваре затвора и припремао је доказе против њих, али тужбу није доставио суду, јер је

неко сазнао његову намеру. Нађен је мртав под изговором да је на њега налетео брзи воз. Породица је сумњала у ову тврдњу, али се због страха није даље ишло са истрагом.

У њихову кућу су припадници ОЗН-е 1944. године доводили су и ислеђивали ухапшене грађане из Кошутњака. Даринка је остала без могућности и способности за запослење, живела је од помоћи својих рођака и пријатеља. Умрла је 5. марта 1992. године. Рехабилитована је одлуком Вишег Суда у Београду 14. марта 2014. године, Рех. бр. 428/13. Даринка Живановић је била у даљим родбинским везама са Краљевском породицом Карађорђевић, што јој је вероватно узето као отежавајућа околност.²

Издазак из затвора, погађао је бивше затворенике на један или други начин, сви су више или мање и даље били под присмотром и трпели неки вид репресије, они и њихове породице, нарочито уколико су остајали са истим ставовима. Димитрије Ђорђевић, који је био хапшен као омладинац и присталица ЈВуО касније се присећао да су његови родитељи били хапшени у Београду, након што је он изашао из затвора. Најпре је 1949. године био искључен са свих универзитета у земљи и приморан да служи војску за коју је рекао да му је „било теже него на робији коју сам, ако ништа друго знао зашто служим“ (Ђорђевић 1995: 281). Због губитка грађанских права Ђорђевић се није дуго времена могао запослити, па је терет издржавања пао на његове родитеље.

Док је боравио у војсци у Београду су хапшени његови родитељи, пре чему му је отац био осуђен на шест месеци затвора, које је издржавао у Белој Цркви „јер је продавао златнике да бисмо могли живети и да би исплатио накнадно разрезану порезу на имање које је већ било национализовано“ Мати је ухапшена да би оца натерали да призна где скрива злато. Брат је предао ознашу златну табакеру на уговореном састанку код Маркове цркве и овај ју је смувао у џеп. Тако је мајку искупио“ (Ђорђевић 1995: 282).

У ређим случајевима док су се ухапшена лица налазила у затворима ОЗН-е породице ухапшених су успевале да дођу до њих и да их посете. Сачувана су бројна потресна сведочења, попут оног ћерке Јосифа Зумбуловића, касније стрељаног као „народног непријатеља“: Осмог дана од како се Јосиф није вратио кући, пошто га је ОЗНА привела, немајући никаквих других правих вести ни могућности, његова шеснаестогодишња кћер Ана, отишла је код иследника да се распита о оцу, његовој кривици и шта га даље чека и о томе је оставила сведочење:

„Када сам га, сметена и преплашена онако дечје скрушено питала шта је скривио мој тата и хоће ли бити пуштен, иследник којем тада још нисмо знали име, смиловао се на мене, позвао војника и наредио: 'Води је да види оца.' Пошла сам за стражаром у двориште суседне виле. Кроз подрумске прозоре, крај којих смо пролазили, видели су се заточеници. На трећем или

2 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење др Дејане Петровић, лекара из Кошутњака, 1. новембар 2014. године.

четвртм, не сећам се тачно, наслоњен лицем на преграде од филарета, био је мој отац... Суочена с њим, сва сам се пресекала, претрнула. Блед, испијен, очајан, сломљен. На лицу му се нису видели трагови батинања, али је и за мене, још девојчицу, било очито да је то човек који је изгубио сваку илузију и наду у спасење. Није могао или није желео много да говори. Само је тропрстом, онако како се Православци Богу обраћају 'исписивао' крст по ваздуху испред свога лица и говорио, шаптао: 'Иди, сине, бежи! Бежи сине!' Тада, потресена и унезверена, нисам схватала шта значи тај крст 'исписан' дрхтавом руком по ваздуху. Он је већ знао да је и без суђења, пресуђењено, да наде више нема. Ту преда мном, његовом ћерком, рушио се цео његов живот. И једино што је могао поручити било је – 'Бежи, сине!...'”³

Ознаши су пратили и породице жртава и прек својих извора били обавештени о њиховим активностима, тако да су породице биле у страху од сталних репресалија. Многбројне су пролазиле кроз редовну психичку тортуру, биле у проблемима да пронађу запослење и губили пријатеље и рођаке који су се из страха дистанцирали од њих. Исти сведок Ана Зумбуловић се сећа да је након што је једном приликом отишла у Цркву, била позвана од стране истог иследника ОЗНЕ:

„Примио ме је исти онај иследник који ми је двадесетак дана раније омогућио да видим оца. Чим сам ушла, осуо је паљбу: 'Обавештен сам да идеш у Цркву!... Богомољка, а?! ... Како те није срамота, млада и лепа и паметна, а верски затуцана!... Будеш ли опет ишла у Цркву, ако случајно дознам, а ти добро знаш да ми све дознамо, ја ћу се лично обрачунати с тобом! Јеси ли чула?! Ја, лично!...'”⁴

После страдања „народног непријатеља“, Владислава Дидића, његова породица, жена и кћерке биле су малтретиране, проглашене „државним непријатељима”, кућа им је претресана, а оне привођене на принудни рад. Нико није хтео са њима да се дружи, тако да су биле свуда непожељне, чим би се чуло да им је отац стрељан као народни непријатељ, одмах би биле отпуштене с посла. Када се догодило једном приликом да их је примио прота Милан Смиљанић, тада министар пољопривреде, који их је саслушао и посаветовао да у молби за посао напишу да им је отац умро у току рата, а никако да не наводе да је убијен. Али ни то није помогло, убрзо се сазнало, тачније после три месеца, Надежда Дидић, ћерка, је позвана на разговор код директора Савеза земљорадника где се запослила као чиновник, преко везе протe Смиљанића. Она је покушала да прикрије истину, али они (ОЗНА) већ су сазнали истину и отпустили су је са посла. Жена и кћерке Владислава Дидића остале су да живе у кући али кроз наредне године добијале су више пута усмене опомене од Општине да је кућа конфискована.⁵

3 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Ане Зумбуловић, правника у пензији из Београда, 19. јуна 2014. године

4 Исто.

5 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Надежде Лонткијевић из Београда, 27. маја 2014. и 20. јануара 2015. године.

Најмлађа Владиславјева кћерка Вера, ученица гимназије, била је оклеветана и пријављена ОЗНИ од својих школских другарица да је бранила свога оца који је био „народни непријатељ”. Веру Дидић је ухапсила ОЗНА и ставила у притвор VI одељка од 17. маја до 22. јуна 1945. године. После ислеђивања пуштена је на слободу. Његова породица се годинама надала да је он жив и да је на принудном раду у Русији. Тек после педесет година од његовог нестанка, његова супруга и кћерке сазнале су да је убијен. Зорка Дидић, Владимирова супруга је прву пензију примила тек 1977. године. Одлуком Основног суда у Београду Рех. бр. 326/06 Владислав Дидић је рехабилитован 25. јануара 2008. године.⁶

Деца „народних непријатеља” су често трпела понижења у школи, сачувано је више сећања која говоре о овим искуствима. Тако се Лазар Тимотијевић присећао:

„Док отац није био ухапшен сви другови из разреда и комшилука су били моји, дружили смо се свакога дана. А по хапшењу мога оца ствар се нагло мења, ја постајем дете „државног непријатеља” и дотадашњи другови ме избегавају. Одједаред, мој „побратим” и имењак Лаза Михаиловић ме избегава, а он је био прво дете које сам упознао када сам први пут закорачио у школско двориште првог дана у првом разреду. Много касније ствари се откривају и схватам, његов отац Бранко је био велика партијска зверка у Индустрији мотора у Раковици. Блиски и велики другар Мића „Дроња” тако су га звали јер су му панталоне стално биле смакнуте и висиле на његовом мршавом телу као да ће спасти свакога трена, а он их је стално повлачио на горе. Сада ме и он избегава. Не играмо више кликере, не јуримо се, не учимо више заједно, не играмо жмурке, свакако под утицајем његове мајке, која је била прва активисткиња међу женама Раковице. Дружили смо се једино са децом из улице чији су родитељи били ухапшени као и наш отац.

Страшан је био и период нашег школовања, нарочито II и III разред Основне школе. Учитељ нам је био Антић. Човек омањег раста, држао је главу високо подигнуту, вероватно да би себи дао значај, искомплексиран због ниског раста, али му ништа није сметало да сву своју мржњу искаљује на нама деци, чији су очеви били у затвору, попут мене Војкана и Мите. Шетајући се између клупа када је био поред мене, чини ми се, није пропустио ни једну прилику да ме чупа за зулуфе, косу или уво, држећи ме тако, подигне ме из клупе уз мрмљање кроз зубе како је и нас требало побити јер смо деца четника и злочинаца. Ја сам стајао без речи и гласа сатима. Његове тортуре су биле сталне и као да је посебно смишљао начине како да нас повреди и да нам напакости, не би ли нас унизио пред осталом децом. Такође није пропустио прилику да нас песницом кресне по глави, мрмљајући већ познате гадости о нашим очевима.

Оца су осудили прво на дванаест, а потом на шест година затвора са принудним радом и губитком свих грађанских права. Комплетна имовина је већ била конфискована а ми смо остали да живимо, петочлана породица

6 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Надежде Лонткијевић из Београда, 27. маја 2014. године.

(мајкина мајка, мајка и нас троје деце) у једној соби. Чак су нас иселили из кухињице и дневне собе и исто дали станарки, која је била главни лажни сведок против оца, у замену за једну одвојену собу. Иначе, главни лажни сведок против оца је станарка и кума коју је мој отац венчао и крстио јој децу. То је учинила јер су јој обећали нашу кућу у којој смо живели за лажно сведочење. Тако су се ређале непријатности из дана у дан, из године у годину.“⁷

Како наводи један од синова, Глише Андрејевића, осуђеног „народног непријатеља“, њега и њему сличне у школи учитељ је често вређао и тукао, а

„у своме бесу и мржњи чак је говорио и да их је требало све побити. Нико није хтео да их прими ни у какве организације, пионирске и омладинске. Били су деца – људи другог реда. Тада је то било као да си жигосан, сви су бежали од тебе, а ми били само деца која нису могла то да разумеју. Тако је дружење било сведено на мало, али одабрано друштво деце која су исте казне и увреде трпела. Када би желели да се прикључе неким организацијама, прво би било питање: Шта вам је драже организација или породица? Сви би наравно одговорили породица. Следио би одговор великих комуниста: Нема места за такве! Често су децу учитељи и наставници намерно обарали разред, у најбољем случају на поправни“ (Аздејковић 2019а: 229).

Слично сведочење оставила је и Десанка Величковић:

„Ми који смо преживели, а имали смо Бога у себи, били смо људи другог реда. Морали смо да идемо кад год је било потребно или да беремо кукуруз или на градилиште када су се зидале зграде у Раковици, где је колонија „21. мај“. Своју малу децу смо остављали код старијих људи и одлазили на „добровољни рад“. Деда Жилета, старог човека који је преживео Први светски рат, човек сакат и глув, они су прогласили за народног непријатеља зато што је имао велико имање. Ако ниси с њима ти си против њих. За рад смо добијали по сто грама хлеба. Тешко је то било не поновило се.“⁸

РЕПРЕСИЈА НАД СВЕШТЕНИМ ЛИЦИМА У СРБИЈИ

На удару нових комунистичких власти нашли су се врло брзо представници свештенства, иако је деловало да можда на почeku комунистички режим наклоњеније гледа на цркву, овај однос је био пун међусобног неповерења, а убрзо је постало јасно да комунистичке власти желе да смање што је више могуће утицај цркве на парохијане. Посебан ударац у том правцу била је аграрна реформа којој је СЦП изгубила 70 000 хектара обрадиве земље и шума и 1 180 зграда (Цветковић 2013: 314). Настојећи да смањи утицај цркве међу грађанима, КПЈ је подстицала оснивање Удружења свештеника, под њеним окриљем са циљем да изазове раскол међу свештеничким редовима (Аздејковић 2019а: 96). Са друге стране неумољиво је прогањала оне припаднике

7 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Лазара Тимотијевића из Раковице, 4. децембра 2017. године.

8 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Десанке Величковић са Миљаковца, 8. септембра 2014. године.

свештенства који су током рата агитовали против ње, или после рате нису благонаклоно гледали на успостављање новог поретка. Забележена су бројна малтретирања, али и убиства припадника свештенства, док су грађани из страха од репелсалија избегавали да одлазе у цркву или су то пак чинили кришом. Свештеника који је био оптужен као противник НОП-а спровела би у затвор народна милиција. Прво што им ураде обрију им браду, стављају их у мрачне ћелије, па им се онда говоре: „Моли се Богу да ти помогне. Ја сам ти Бог. Или: Како то, да је тај твој Бог тако немоћан? Допустио је, да те ухапсимо и држимо овде! Зар не видиш да смо ми јачи од Бога кога ти исповедаш. Ми се не молимо Богу, па смо слободни” (Вурдеља 1964: 53).

Проту Милана Туцовића, који је био притворен и осуђен на 18 година робије, уочи Васкрса извели су из затворске ћелије, уз речи стражара: „Излази попе идеш да се сретнеш са својим Богом”. Крвнички су га ударили будаком, мрцварили и потом у седећем положају, још живог закопали у земљу (Јовић 2007: 105).

Забележени су бројни случајеви исмевања свештеника, нарочито је било популарно „јахање попова“, које је се могло и завршити и смртним исходом као што је случај са јеромонахом Емилијаном, старешином манастира Рајиновац. Њега су јахали, чупали му косу и браду, шутирали, ударили кундацима и цепали мантију, одсекли су му уши и нос, на челу урезали Крст уз још неколико убода по телу, најзад код места званог „Мала чесма”, скинули голог и заклали. Мештани Бегаљице су сутрадан пронашли његово унакажено и беживотно тело и сахранили по наређењу без верског обреда и обележја (Никитовић 1999: 16).

У јесен 1944. године када су припадници ОЗНЕ ушли у манастир Раковицу, да напишу имовину, ухапсили су монаха Јанићија Станојловића, старог 40 година. Ликвидиран је као народни непријатељ и припадник ЈУВО. Свештеника Машана Петровића, пароха у Великој Моштаници, тројица разјарених комуниста су извели из куће, потом су га тукли, чупали и јахали до брда изнад Умке. Тешко повређен и без снаге, рекао им је: „Не могу више, убијте ме!” Један од њих је извадио пиштољ и пуцао му у чело, 8. новембра 1944. године.

Марта 1945. године у вечерњим сатима отац Недељко Стреличић, парох храма Св. Вратоломеја и Варнаве у Раковици је одведен из свога стана. Одвеле су га државне власти, како му је речено, на информативни разговор и никада се није вратио. Попадија Бранислава је свога супруга тражила свакодневно, по свим затворима Озне, па и преко XII кварта и поручника Јанка Димића, који је био задужен за овај део града. Добила је информацију којом је обавестила Црквену управу да отац Недељко више није жив. Само толико о његовом нестанку и смрти, кратко и јасно „стрељан”. Можемо претпоставити какве је све тортуре морао проћи читајући сведочанства како су прошли његови парохијани, или други свештеници СПЦ (Аздејковић 2019б: 26)

Вероватно најпознатији и случај био је проте Саве Банковића, једног од свештеника са најдужим затворским стажом у историји Србије. У току Другог светског рата прота Сава Банковић је радио најпре као катихета и професор гимназије у Алексинцу, а затим као професор у гимназији у Врњачкој Бањи.

Пошто је ширио антикомунистичке идеје међу ученицима (конкретно одговарао их од одласка у партизанае због великих немачких одмазди који такав поступак може да изазове) и током рата одржавао везе са припадницима покрета ЈВуО Озренски партизански одред га је осудио на смрт стрељањем. Сам прота Банковић је доживео да његов отац Живојин буде стрељан од стране нациста у Крагујевцу 21. октобра 1941. године, а брат који је био активни официр ЈВуО премине у немачком заробљеништву у току рата. Комунистичке власти су најпре забраниле приступ гимназији, а затим га је ОЗНА ухапсила у Врњачкој бањи и спровела у Алексинац 21. децембра 1944. године. Потом је пребачен у затвор у Нишу, 20. јануара 1945. године, где је био осуђен на смрт стрељањем 3. маја 1945. године. Казна му је 21. маја 1945. године била преиначена на максималну казну затвора од 15 година, уз десет година губитка грађанских и политичких права. Затворску казну одслужио је у затворима у Нишу, Забели и Сремској Митровици. На робији у Митровици је највећи део времена провео у самицама пошто је наставио да пркоси и да се придржава црквених обреда колико је био у могућности.

Након изласка из затвора имао је проблема да буде примљен у било коју парохију и добије подршку црквених власти пошто је осуђиван као антикомуниста и противник режима. Када је напoкон добио парохију у Добринцима и Краљевцима, одведен је у притвор и држан због наводне увреде Јосипа Броза у затвору 21 дана након чега је пуштен кући. Сава Банковић се није обазирао превише на упозорења, наставио је да одржава и везе са компромитованим свештеницима, попут епископа Варнаве Настића, који је 1948. године био осуђен на 11 година затвора због непријатељске пропагандне делатности, кога је редовно посећивао у затвору. Током 70-тих година поново је ухапшен под оптужбом да је у Бешкој, где се налазио на дужности, у летопису чији је аутор био поред жртава из Другог светског рата напоменуо да у летопис „нису уписане и бројне жртве комунистичког режима после рата“. На терет му је стављено да је злоупотребио цркву и веру у политичке сврхе као и непријатељска пропаганда. Казну је издржао до краја од 1973 до 1977. године поново у затвору у Сремској Митровици. Након изласка на слободу био је стално под призором, а месне политичке организације су спречиле његово повратак у Бешку као пароха. Дуго је као изгнаник живео у манастиру Нова Раваница у Врднику где је дочекао дубоку старост где је написао и своје мемоаре, потресно сведочење на затворске дане и однос према ухапшенима нарочито у првим годинама након Другог светског рата. Као осуђеник на смрт, прота Сава Банковиће је био очевидац и сведок како су изгледали последњи дани проведени у затвору. У својим мемоарима он се присећао како је изгледао одвођење на стрељање осуђеника у затвору у Нишу:

„Цела зграда је нема и верујем да у њој нема човека који није будан и који не прати кретање носилаца смрти. У соби до нас тресну кључ о врата и јасно чујемо прозивање за стрељање, а затим закључавање врата и наређење: „Стојте ту!“ Муњевитом брзином пролази нам мисо кроз главу: да ли ће сад код нас или ће на другу страну.

Тресну кључ у нашим вратима и она се као аутомат отворише. У собу уђоше три ознаша. Први је у кожном капуту и чизмама, с качкетом на глави, висок, црн и добро избријан, други је нижи, плав, пегав и врло лепо обучен у нову енглеску униформу, а трећи је дебељушкаст, црн као Циганин и разрок, у новом оделу.

Брзо бацамо поглед, час на људе у соби час на тројицу ознаша. У соби нико не дише, сви гледају непомично у њих и чекају кога ће да прозову. Чека се изрицање казне и тад је делић секунде дужи од године. Чије се име изговори, остаје му само неки део часа, али не и цео час.

Двадесетак људи немао гледају три човека чија уста изричу смртну казну оцу деце која негде ове хладне зимске ноћи спавају у свом детињем сну смеше се оцу и сањају како их милује, љуби, притеже на родитељске груди, а сутра ће чуда свог оца више неће видети нити он њих. Или, та три човека изричу казну сину чији су престарели родитељи сузних очију поспали мислећи на сина храниоца, понос и радост. Из уста та три човека излази смртна осуда човеку који је прошао кроз све ратове за ослобођење и уједињење југословенских народа и по завршеним ратовима 1918. године дошао кући с ранама на телу, поломљеним костима, с Крађорђевог звездом на грудима, са извојеваном слободом у који су расли и користили је баш та три људождера, који изричу смртну казну старом ратнику као издајнику и народном непријатељу.

Док онај у кожном капуту и онај у енглеској униформи одмеравају људе погледима, дотле онај у цивилном оделу стоји уз сама врата и пребројава имена на списку који држи у рукама, а затим прозива петорицу људи. Онај у кожном капуту строг, заповеднички рече:

- Сви ви што сте прозвани, узмите своје ствари па излазите напоље!

Они на брзину скупише ствари и журно изађоше из собе, као да журе за последњи и једини воз којим треба да отпутују у загрљај своје деце или родитељима. Изађоше сви и врате се закључаше. У соби тајац. Неко рече:

- Шта ти је живот!

Преко пута нас отворише се врата на подруму и чујемо прозивање, опет закључавање па откључавање другог подрума, прозивање и закључавање. Неко виче:

- Излазите! - Чује се други глас:

- Стојте ту! - А затим бројање.

Слушамо даље. Људи излазе без речи, врата се на дворишту закључавају уз језиво ноћно звечање. Више се ништа не чује сем камионовог мотора. У соби је још тајац. Чује се како камион одлази све даље и даље.“ (Банковић 2018: 41-42).

Ишчекивање смрти на робији било је посебно тешко свим затвореницима, који нису могли унапред знати ко ће бити стрељан и када. Према сведочењу Саве Банковића стрељања се нису дешавала сваког дана, већ често насумично што је стварало додатни страх и ишчекивање код затвореника.

„Опет је свануо дан, тешко јутро после језиве ноћи, дели се доручак и људи га примају некако без воље, обузела их мисао само о једном: Докле ће ово овако да траје и које ли ће ноћи бити изведен на стрељање. Пуштају собу по собу за води и друго. Посматрам кроз прозорче и видим људе како се крећу као робови. Избезумљени су, преплашени, утрнула је свака мисо

и изгубљена нада за живот. То ишчекивање смрти не траје смо неки час или дан, него месецима. Када човек чека пријатеља кога је позвао на ручак, па ако он закасни само један час, човек се нервира и постаје нестрпљив, а овде се месецима не чека гост него смрт.“ (Банковић 2018: 46).

Репресија је по правилу увек погађала читаву породицу осуђеника, тако је и породица Саве Банковића трпела због његовог заточеништва. Када је изашао из затвора, синови Филип, Момчило и ћерка Милка, били су већ одрасли, а супруга Зорка видно остарила, под теретом година али и борбе за своју породицу, коју је подизала готово као самохрани родитељ. Сава Банковић се сам присећао да је „оставио младу девојку са малом децом, а сачекала га је жена већ седе косе и разорених нерава са момцима који су већ одрасли“.

На робији су најбоље пролазили они свештеници који су пристали на сарадњу са Удбом, а таквих је према сведочењу Саве Банковића био највећи број.

„У свим епархијама где сам тражио запослење било је свештеника из тих епархија који су у затвору ревидирали свој став што значи пристали на сарадњу са Удбом. Сви су ти свештеници пуштени из затвора пре мене јер су некима са малим казнама од три до пет истекле казне, а другима су смањене казне због пристанка на сарадњу са Удбом и што је најжалосније, никад ниједном од тих свештеника није се правило питање за њихово запослење ни од политичких ни од црквених власти. Сви су ти свештеници добили завидне градске парохије и одликовани протојерејским чином.

Један од таквих свештеника, кога према обећању Управе казнено-поправног дома нису пустили као што му је обећано, он је правио питање о томе и рекао Управи да ако његовом пуштању крст смета он је спреман да пљуне на крст. Тај је одмах по изласку из затвора добио парохију у једној вароши Србије и одликован је протојерејским чином Епископи су имали тачне податке за све свештенике како су се држали у затвору.“ (Банковић 2018: 204).

Мемоари Саве Банковића, само потврђују чињеницу да су се судбине осуђених разликовале у односу на тежину њихове кривице, али и у односу на спремност да се пристане на сарадњу, призна кривица и стави у службу нових власти. Ипак могли су се сматрати срећнима у тој мери што су сачували своје животе и нису били стрељани, иако је обележје „народних непријатеља“ и „сарадника окупатора“ трајно обележило њихове животе.

ЗАКЉУЧАК

По завршетку Другог светског рата дошло је до успостављања новог комунистичког режима, који је у годинама после рата настојао да се обрачуна са свима онима који су били виђени као „народни непријатељи“ и „сарадници окупатора“. Тај обрачун је подразумевао хапшења, малтретирања, а веома често и ликвидације народних непријатеља (како оних стварних, тако и пуких политичких и класних противника нових власти). Наступио је период у коме угледни појединци, представници грађанства и свештенства у таласу револуционарног терора преко ноћи постали обесправљена и непожељна лица,

грађани другог реда. У томе су највећу улогу одиграли не само идеолошки сукоби, већ много чешће лични и делом класни сукоби.

О судбини ових лица се дуго ћутало, а у домаћој историографији овакве теме су се деценијама заобилазиле. О ликвидацијама и хапшењима од стране комунистичког режима након Другог светског рата, стручне, историографске литературе готово и да нема. Недоступност историјских извора, застрашеност сведока и очевидаца од стране комунистичких власти, као и друштвена стигма коју су носиле породице страдалих учиниле су да се о овим важним темама и догађајима деценијама не пише.

Тек у скорије време о овим важним историјским дешавањима, у домаћој јавности је почело отвореније да се говори и да се врше научна истраживања. Томе је допринело и отварање једног дела архиве ОЗНЕ, али и повољнија клима у научној и стручној јавности. Из тих разлога пред читалачком публиком су се по први пут нашла сведочанства о стрељањима и разрачунавањима над идеолошким и класним неистомишљеницима, која су се најчешће одвијала без адекватних пресуда или вођења судских процеса, често у току ноћи када су ова лица одвођена на стрељања без знања својих најближих и завршавала у необележеним тајним гробницама широм земље. Према досадашњим истраживањима таквих лица било је око 60.000 на територији целе Србије, а припадали су различитим сталежима према социјалној структури („Отворена књига“. Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године 2014: 1).

Породице осуђених и ликвидираних „народних непријатеља“ су готово без изузетака пролазиле кроз различите видове репресије, друштвене осуде и биле у сталном страху од нових репресалија. Деценијама су третирани као грађани другог реда и нису имали права нити привилегије као остали грађани.

Процеси ликвидација пред Војни судовима као и процес вансудских ликвидација, крајем 1944. године у којима је страдало више десетина хиљада лица су тема која заслужује детаљније истраживање у историографском смислу о овим догађајима. Посматрана са значајне временске дистанце, ова тема пружа могућност истраживачима да објективније истраже и сагледају процесе у Србији непосредно по завршетку Другог светског рата и ставе их у шири контекст. Ови догађаји су пратили учвршћивање новоуспостављеног једнопартијског комунистичког режима и представљају неодвојив део тог процеса. Због временске дистанце као и могућности коришћења грађе БИА, сада их могуће сагледати у научном смислу и ставити ову тему у историјски контекст коме припада.

ИЗВОРИ

ИАБ, фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Необјављени део интервјуа у *Дуји*, К-1.

„Отворена књига“. Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године.: <<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>> [01. 06. 2022].

- Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Десанке Величковић са Миљаковца, 8. септембра 2014. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Лазара Тимотијевића из Раковице, 4. децембра 2017.
- Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Надежде Лонткијевић из Београда, 27. маја 2014. и 20. јануара 2015. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Ане Зумбуловић, правника у пензији из Београда, 19. јуна 2014. године.
- Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење др Дејане Петровић, лекара из Кошутњака, 1. новембар 2014. године.

МЕМОАРСКА ГРАЂА

- Банковић 2018: Сава Банковић. *У њредворју њакла*. Београд: Catena Mundi.
- Ђилас 1990: Милован Ђилас. *Revolucionarni rat*. Београд: Књижевне новине.
- Ђорђевић 1995: Димитрије Ђорђевић. *Ожильци и ойомене*. Београд: БИГЗ.
- Лазич 1992: Branko Lazić. *Titov režim u Jugoslaviji (1941 – 1946)*. Београд: Prosveta.
- Трешњић 2007: Милан Трешњић. „О, слободо, колико је злочина почињено у твоје име?(интервју)“. *Херетикус*, 1, 316–321.

ШТАМПА

- Радишић 2011: Небојша Радишић. „Признање официра ОЗНЕ: У Капислани су стрељани и недужни“, *Блиц*, 17. август, 8.
- 1944: „Саопштење Војног суда Првог корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду“, *Полиџика*, 27. новембар, 1–2.

ЛИТЕРАТУРА

- Аздејковић 2019: Александар Аздејковић. *Голіоџа раковичке њарохије: сџрадање свешћеника и њарохијана од окћодбра 1944. до марџа 1945. јодине*. Београд: Књижевно друштво Раковица.
- Аздејковић 2019: Александар Аздејковић. *Свешћеномученик Недељко Сџреличић: (1907-1945): жџиџије и акаџиџиџи*. Београд: Књижевно друштво Раковица.
- Вурдеља 1964: Драгољуб Вурдеља. *Одезџлављена Срџска Цркџа, I гео*. Трст.
- Јовић 2007: Саво Јовић. *Уџамничена Цркџа, сџрадање свешћенсџџа Срџске Православне Цркџе од 1945. до 1985. јодине*. Београд: Књижевно друштво Свети Сава.
- Лопушина 1996: Марко Лопушина. *Уџиј ближњеџ своџ, Јуџословенска џајна џолицџа 1945–1995*. Београд: ТВ Новости.
- Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Блаџоје Неџковић*. Лепосавић: Институт за српску културу Приџтина– Лепосавић.
- Никитовић 1999: Александар Никитовић. *Манасџџир Рајџновац*. Бегалџица: Манаџтир Рајџновац.
- Николић 2016: Коста Николић. *Мач револуџије ОЗНА у Јуџослаџији 1944–1946*. Београд: Службени гласник.
- Nikolić, Dimitrijević 2010: Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević. „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 1944.“ *Istorija 20. veka*, 2, 9–29.

- Медаковић 1998: Дејан Медаковић. *Ефемерис: хроника једне породице, III*. Нови Сад: Прометеј.
- Цветковић 2010: Срђан Цветковић. *Годишњи извештај, издање Државна комисија за истражне и роднице убијених после 12. септембра 1944*. Београд: Институт за савремену историју.
- Цветковић 2011: Срђан Цветковић. *Између срба и чекића 2, политичка репресија у Србији 1953–1985*. Београд: Институт за савремену историју.
- Цветковић 2013: Срђан Цветковић. *Између срба и чекића 3, облици општора комунистичком режиму у Србији 1944–1991*. Београд: Институт за савремену историју.
- Цветковић, Девић 2019: Срђан Цветковић – Немања Девић. *ОЗНА репресија комунистичког режима у Србији 1944–1946. Документи*. Београд: Catena Mundi.

Ena S. MIRKOVIĆ

FEAR OF REVOLUTIONARY TERROR IN SERBIA AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

The end of the Second World War in Serbia brought liberation from the occupying authorities on the one hand, but on the other hand also the reckoning by the newly established communist regime with its ideological and class opponents. Immediately after the end of the war in Serbia, the military courts began to work, which often without a proper trial process or sufficient evidence, began to settle accounts with their political dissidents and all those who are classified in the two most common categories of “enemies of the people” or “collaborators of the occupiers”.

The newly formed Department for the Protection of the People - OZNA, has been given the task of identifying and settling accounts with opponents of the communist regime. In the first post-war years, about 60,000 people were killed in Serbia in that way. Among them are a large number of non-combatants, members of the peasantry, but also civic, intellectual elite and members of the clergy. Due to their beliefs, many were imprisoned in prisons in Sremska Mitrovica, Nis, Zabela, while their families lived in fear and were denounced for decades as descendants of “enemies of the people”. The processes of liquidations by the Military Courts, as well as the process of extrajudicial liquidations in Serbia, after the Second World War, in which tens of thousands of people died, are topics that deserve more detailed research in historiographical terms. Due to the time distance as well as the reduction of witnesses’ fear of the consequences if these topics are discussed, it is now possible to look at them in a scientific sense and put this topic in the historical context to which it belongs.

In this paper, we have tried to show how the fear of revolutionary terror in the first post-war years affected those who ideologically disagreed with the newly established system. In that process, we used reference sources and literature, and the testimonies of those who survived the trials as well as the descendants of the liquidated persons were of special importance to us.

Key words: fear, revolutionary terror, liquidations, people’s enemy, collaborators, OZNA, communists.